

Є. Ю. ЗАХАРЧЕНКО, аспірант історичного факультету ХНУ імені В. Н. Каразіна

СОЦІАЛЬНИЙ СТАТУС ТА ЮРИДИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ПРОВІНЦІЙНОГО ПАРАФІЯЛЬНОГО ДУХОВЕНСТВА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті, на основі широкого кола джерел, зроблено спробу проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. Головна увага приділяється різним аспектам соціального та економічного становища православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу парафіяльного духовенства.

Ключові слова: духовенство, родина священника, юридичне становище, соціальний статус, суспільна роль.

Вступ. У соціальній структурі суспільства Російської імперії ХІХ – початку ХХ ст. парафіяльне духовенство займало особливе місце. У православній Російській імперії духовенство мало виконувати низку суспільних функцій. Оскільки, Православна Церква легітимізувала абсолютну владу монарха – «Самодержця Всеросійського» і всіляко підтверджувала його статус «помазаника Божого», священнослужителі повинні були підтримувати цю ідею у світогляді вірян через проповіді та настанови. Зважаючи на це, священник мав бути каноном, взірцем поведінки у суспільному та особистому житті.

Якщо проаналізувати соціальну структуру суспільства Російської імперії у синодальний період, то можна окреслити доволі чітку ієрархію станів. Зважаючи на розвідки сучасного російського дослідника Б. Миронова, хрестоматійним стало твердження, що парафіяльне духовенство вже на початку ХІХ ст. займало місце другого (після дворянства) привілейованого стану. Суспільні завдання, які покладалися на духовенство, зокрема, спасіння душі, дитяча освіта нагляд за спокоєм і мораллю, вказували на високий соціальний статус православних священнослужителів. Однак чи дійсно реалії повсякденного життя парафіяльного священника та членів його родини відповідали такому високому статусу і чи, взагалі, була можливість у духовенства «виконати» таке громіздке «соціальне замовлення»?

Існує значна кількість загальних за характером робіт, присвячених історії Православної Церкви, в яких детально розглядається становище парафіяльного духовенства в суспільстві Російської імперії протягом синодального періоду. Передусім, це роботи позитивістського характеру церковних істориків Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Особливе місце серед них посідають розвідки П. Знаменського [1]. Він детально розглянув законодавчу базу та механізми матеріального забезпечення парафіяльного духовенства у зазначений період. Решта

робіт дорадянського періоду з історії Православної Церкви стосувалися вказаної проблематики досить поверхово і схематично, Автори не ставили своєю метою визначити відповідність реального та номінального соціального статусу православних церковнослужителів у суспільстві Російської імперії. Сучасний етап дослідження історії Православної Церкви та духовенства позначився використанням різноманітних методологічних підходів, зокрема з точки зору історичної антропології, історії повсякдення, «нової соціальної історії». Проблема становища парафіяльних священнослужителів в цілому та особливо його кризи у другій половині XIX ст. представлені в роботах Г. Фріза, Т. Леонтьєвої, А. Скутнева [14; 4; 12]. Варто зауважити, що з розвитком соціології та поширенням мультидисциплінарності, в сучасній науковій парадигмі важливого значення набули розвідки із суміжних дисциплін. Особливо варто виділити роботу сучасного дослідника О. Шкаратана, в якій представлено детальний аналіз поняття «соціальний статус» як певної суспільної величини, що може інтерпретуватися у різних контекстах та вимірах [15].

Метою дослідження є виокремлення соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії протягом XIX – початку XX ст.; аналіз відповідності юридично задекларованих положень цього статусу з реаліями життя та рівнем матеріального забезпечення; використання окремих аспектів повсякденного життя парафіяльного духовенства та членів їх родин як певних маркерів при встановленні відповідності між їхнім задекларованим та реальним соціальним статусом.

Джерельну базу дослідження складає репрезентативний комплекс, представлений законодавчими актами та актовими матеріалами, діловодною документацією Харківської духовної консисторії, джерелами особового походження, епістоляріями та спогадами священнослужителів, світським та духовним періодичним друком [7; 13; 10; 2, 3, 8, 11].

Виклад основного матеріалу. Аналізуючи проблеми соціального статусу, варто визначити межі вказаного поняття. Спираючись на дослідження О. Шкаратана під поняттям соціальний статус необхідно розуміти місце або позицію індивіда, що співвідноситься до становища інших людей [15]. Одночасно, це й місце індивіда в ієрархічно організованій соціальній структурі, що дає можливість людині впливати на суспільство і отримувати в результаті цього привілейовані позиції у системі розподілу матеріальних благ. Останнє твердження на наш погляд інтерпретує як найбільш важливий критерій для аналізу співвідношення реального та номінального статусу парафіяльного провінційного духовенства Російської імперії XIX – початку XX ст. Оформлення номінального соціального статусу православного духовенства відбулося на межі XVIII – XIX ст. У результаті змін законодавчої бази держави духовенство отримало станові права та привілеї і перетворилося на повноцінну закриту корпоративну групу. На думку Б. Миронова, духовенство стало другим привілейованим станом у Російській імперії [6, с. 114]. У становій ієрархії імперського суспільства, духовенство займало другу щабель після дворянства і знаходилося вище за своїм соціальним статусом, ніж міщанство та селянство. Однак

наскільки це юридично закріплене становище дозволяло духовенству використовувати свої привілейовані позиції у системі розподілу матеріальних благ?

Систему соціальних комунікацій та обмежень, якими були пов'язані парафіяльні священнослужителі разом з членами своїх родин можна уявити у вигляді певного «трикутника»: його вершинами були «Держава» (світська влада), «Церква» (Святіший Синод і єпархіальна влада) і «Паства» (віруючі парафіяни). Опинившись всередині цієї конструкції, парафіяльне духовенство було змушене відповідати на запити кожної з «вершин» описаного трикутника. Причинами, що обумовили таке становище духовенства у суспільно-інституційній структурі Російської імперії було поєднання традиційного, греко-римського та церковного права в законодавстві відносно осіб духовного звання з одного боку та історичний розвиток народної релігійності та парафіяльного життя у селянській общині – з другого. Цей феномен заклав основи дисонансу між реальним, офіційним соціальним статусом православного парафіяльного духовенства та його юридичним становищем згідно станового законодавства.

Показовим є те, що в Уставі духовних консисторій (основному юридичному зводі, який регулював права та обов'язки священнослужителів) відповідні норми були вміщені у четвертому розділі другої глави «Єпархіальне управління», а не у перших розділах[13]. На наш погляд цей факт яскраво ілюструє суперечність соціального статусу парафіяльного духовенства. У церковній ієрархії над священником знаходилася велика кількість посадовців, що посідали вищі щаблі у церковній ієрархії. Це нівелювало привілейований характер священнослужителя у загальній структурі та його елітарність. Устав духовних консисторій визначав статус білого духовенства як «...священно- і церковнослужителі у служінні Церкві та в образі життя свого повинні діяти відповідно правилам церковним та законам громадським, якими визначаються їхні обов'язки єпархіального начальства в управлінні підкореному йому духовенству»[13, с. 30]. Саме об'єднання юрисдикцій громадянських – світських законів та церковних правил над священнослужителями від самого початку заклало проблему дезавування соціального статусу духовенства у Російській імперії.

З іншого боку, молодий пастир, який щойно був рукоположений у священницький сан і призначений до сільської парафії, опинявся у принципово новому для себе середовищі селянської общини. Щодо неоднозначності взаємовідносин між паствою та священником і особливостей комунікацій між ними у сільських парафіях розмірковує сучасна дослідниця В. Макарова [5]. Зокрема, вона доходить висновку, що священник мав підкоритися місцевим традиціям та стереотипам поведінки між пастирем та паствою, що були прийняті в общині. Новий пастир повинен був шляхом проходження своєрідного «обряду ініціації» увійти до кола «своїх». Цей процес відбувався в результаті знайомства священника з вірянами через частування, сумісне трапезування та сумісного споживання алкогольних напоїв. Саме по собі споживання спиртного священником, а тим більше разом зі своїми парафіянами, що часто закінчувалося сильним сп'янінням і священника, і парафіян, з точки зору церковних правил та настанов було категорично недопустимим явищем. Проте, відмова священника від узливання загрожувала йому

здобуттям слави «гордівливого» та недолугого до своєї пастви. Як наслідок, селяни могли відмовити священику допомагати під час жнив, а інколи, навіть не відвідували церкви [5, с. 79]. Таким чином, не зважаючи на офіційно визначене у законодавчій системі імперії місце духовенства як «другого привілейованого» стану, парафіяльному священику необхідно було певним чином відповідати інтересам селянства, його специфічним уявленням про пастирську службу та роль батюшки в громаді віруючих.

Причина такої суспільно-комунікативної колізії та порушення принципів взаємовідносин з точки зору станової ієрархії полягала у джерелах матеріального забезпечення родини парафіяльного священика. Закріплений на законодавчому рівні соціальний статус духовенства не був підкріплений відповідним його становищу матеріальним забезпеченням. Дослідження формування родинного бюджету парафіяльного духовенства поєднане з низкою труднощів у зв'язку зі значним розмаїттям статей як прибутків, так і видатків, залежно від єпархії та парафії, де служив конкретний пастир. Проблема матеріального забезпечення парафіяльного священика стала популярною темою як у духовній, так і в світській пресі починаючи з 50-х рр. XIX ст. Головний акцент в обговоренні робився на питанні про те, чи повинен священик отримувати платню за обряди від парафіян та чи необхідно залишити земельні наділи у користуванні священнослужителів.

Уперше на законодавчому рівні проблеми матеріального забезпечення кліру парафіяльних церков спробувала врегулювати імператриця Катерина II, яка встановила конкретні розміри оплати за кожний церковний обряд. Також, були встановлені чіткі норми розподілу доходів від оплати за обряди між членами причту. У період царювання Олександра I розміри оплати збільшилися вдвічі, однак це не вирішило проблеми [11, с. 503]. Доба Великих реформ Олександра II знову загострила вказану дискусію. Характерною була позиція парафіяльного провінційного духовенства відносно проблеми оплати за обряди, що відобразилася у статті одного з авторитетних священнослужителів Харківської єпархії о. Лащенко. У місцевому церковному журналі «Духовный вестник» він писав: «Народ хоча й сплачує гроші за таїнство та інші обряди... але моральним почуттям розуміє, що такий порядок є неприродним...» [3, с. 503].

Інше вагоме джерело поповнення бюджету родини парафіяльного священика, особливо з території середньої смуги Росії, – власний земельний наділ. Родині священика відводилося 33 десятини землі з яких, 30 десятин склали оброблювані землі та 3 десятини – пасовиська. Сам факт можливості користування земельним наділом, особливо у першій половині XIX ст. вказував на привілейований характер становища парафіяльного духовенства. У цьому аспекті священнослужитель виступав на рівні з дворянином як землевласник. Однак, якщо у представників дворянства були прикріплені до земельних наділів кріпосні селяни, що обробляли землю, то духовні особи не мали права володіти кріпаками. Ця ситуація вимагала від священика самому займатися землеробством. Варто зауважити, що ще наприкінці XVIII ст. публіцист Іван Посошков провів характерну паралель між селянином-землевласником та священиком, який змушений був самостійно обробляти земельний наділ з метою отримання додаткових засобів для поповнення родинного

бюджету. «...У нас на Русі сільські священники живуть за рахунок своєї роботи і ні в чому від селян не відрізняються. Мужик за соху і піп за соху, мужик за косу, і піп за косу, а церква свята і духовна паства залишаються осторонь... якщо у поле йому не йти, то голодному бути...» [9, с. 34].

Сільському священнику необхідно було знаходити контакт зі своїми парафіянами не лише через те, що він виконував важливу священницьку місію як духовний отець, а й з метою заохочення селян допомоги йому під час жнив. Саме тому, за твердженням В. Макарова, для батюшки було вкрай важливим увійти у коло «своїх» [5, с. 77]. Резюмуючи вказаний сюжет, можна стверджувати, що парафіяльний священнослужитель становищем не відповідав не просто не відповідав статусу «другого привілейованого стану», а у багатьох випадках був залежним від своїх парафіян-селян, що з точки зору офіційної станової ієрархії знаходилися кількома щаблями нижче, ніж духовенство.

Висновки. Таким чином, офіційний статус провінційного парафіяльного духовенства, закріплений в Російській імперії на законодавчому рівні не відповідав реальному стану речей. Якщо розглядати поняття «соціальний статус» як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ, то духовенство у зазначеній схемі соціально-інституційних відносин Російської імперії було змушене відповідати на запити усіх суб'єктів системи, зважаючи на те, що саме духовенство не мало зворотнього впливу на жодного з них. Провінційне парафіяльне духовенство залежало від єпархіального керівництва, використовувалося державою з метою консолідації суспільства та було змушене підлаштовуватися під традиції селянської общини, щоб не втратити окремі джерела доходів для забезпечення своїх родин.

Список літератури: 1. Знаменский П. В. Приходское духовенство в России со времени реформы Петра. / Знаменский П. В. – Казань, 1873. – 851 с. 2. Крыжановский Е. Очерки быта малороссийского сельского духовенства в XVIII веке / Крыжановский Е. // Руководство для сельских пастырей. 1861. - № 39. – С. 129-148. 3. Лащенков О. Об улучшении быта духовенства / Лащенков О. // Духовный вестник. – 1862. - №9. – С. 47-61. 4. Леонтьева Т. Г. Жизнь и переживания сельского священника (1861 –1904 гг.) / Леонтьева Т. Г. // Социальная история. Ежегодник. – М., 2000. – С. 34-56. 5. Макарова В. Ю. «Он хотя и выпивает, но не упивается»: отношение крестьян к пьянству священников / Макарова В. Ю. // Сны Богородицы. Исследования по антропологии религии / Под ред. Ж. В. Корминой, А. А. Панченко, С. А. Штыркова. – СПб., 2006. – С. 70-85. 6. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. / Миронов Б. Н. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1999. – Т. 1. – 548 с. 7. Никольский А. Е. Новые духовные законы. Полное руководство в 3-х частях. / Никольский А. Е. – М., 1879. – 564 с. 8. Пономарев О. По вопросу о средствах содержания сельского духовенства / Никольский А. Е. // Руководство для сельских пастырей. – 1861. - № 39. – С. 451-466. 9. Посошков И. Т. Книга о скудности и богатстве. / Посошков И. Т. – М.: АН СССР, 1951. – 409 с. 10. Розанов А. И. Записки сельского священника: Быт и нужды православного духовенства. / Розанов А. И. – СПб., 1882. – 324 с. 11. Семевский И. Сельский священник во второй половине XVIII века / Семевский И. // Русская старина. 1877. - № 88. – С. 501-538. 12. Скутнев А. В. Приходское духовенство в условиях кризиса Русской православной церкви во второй половине XIX в. / – 1917 г.: Автореф. дис. канд. ист. наук. / Семевский И. – Киров, 2005. – 271 с. 13. Устав духовных консисторий. СПб., 1843. 14. Фриз Г. Сословная парадигма и социальная история России / Фриз Г. // Американская русистика:

вехи историографии последних лет. Императорский период. Антология. – Самара, 2000. - С. 121-162. *Его же* The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. – Princeton, 1983. – 412 p. **15.** Шкаратан О. И. Социология неравенства. Теория и реальность; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики» / Шкаратан О. И. — М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2012. – 526 с.

Bibliography (transliterated): **1.** Znamenskij P. V. Prihodskoe duhovenstvo v Rossii so vremen reformy Petra. – Kazan. 1873. Print. **2.** Kryzhanovkij E. Oчерki byta malorissijskogo selskogo duhovenstva v XVIII veke. Rukovodstvo dlya selskih pastyrej. No. 39. 1861. p. 129-148. Print. **3.** Lashenkov O. Ob uluchshenii byta duhovenstva. Duhovnyj vestnik. No. 9. 1862. p. 47-61. Print. **4.** Leontieva T. G. Zhyzn I perezhivaniya selskogo svjashennika (1840-1904). Sozialnaja istorija. Ezhegodnik. Moscow. 2000. 34-56. Print. **5.** Makarova, V. Y. «On hotja I vypivaet, no ne upivaetsa»: otnoshenie krestjan k pjanstvu svjashennikov. Sny Bogoroditsy. Issledovanija po antropologii religii. Pod. Red. Zh. V. Korminoj, A. A. Panchenko, S. A. Shtyrkova. SPb, 2006. p. 70-85. Print. **6.** Mironov B. N. Sotsialnaja istoriya Rossii perioda imperii (XVIII-nachalo XX v.): Genezis lichnosti, demokraticeskoy semji, grazhdanskogo obshestva I pravovogo gosudarstva: v 2 t. SP: Dmitrij Bulanin, 1999. Vol. 1. Print. **7.** Nikolskij A. E. Novye duhovnye zakony. Polnoe rukovodstvo s 3-h chastjah. Moscow. 1879. Print. **8.** Ponomarev O. Po voprosu o sredstvah sodержaniya selskogo duhovenstva. Rukovodstvo dlja selskih pastyrej. 1861. No. 39. p. 451-466. Print. **9.** Pososhkov I. T. Kniga o skudnosti I bogatstve. Moscow: AN SSSR. 1951. Print. **10.** Pozanov A. I. Zapiski selskogo svjashennika: Byt I nuzhdy pravoslavnogo duhovenstva. SPb. 1882. Print. **11.** Semevskij I. Selskij svjashennik vo vtoroj polovine XVIII veka. Russkaja starina. No. 88. 1877. p. 501-538. Print. **12.** Skutnev A. V. Prihodskoe duhovenstvo v uslovijah krizisa Russkoj pravoslavnoj tserkvi vo vtoroj polovine XIX v. 1917. Avtoref. dis. kand. ist. Nauk. Kirov. 2005. Print. **13.** Ustav duhovnyh konsistorij. SPb. 1843. Print. **14.** Friz G. Soslovnaya paradigma i sotsialnaja istorija Rossii. Amerikanskaya rusistika: vehi istoriografii poslednih let. Imperatorskij period. Antologija. Samara. 2000. Print. The Parish Clergy in Nineteenth-Century Russia. Crisis, Reform, Counter-Reform. – Princeton, 1983. Print. **15.** Shkaratan O. I. Sotsiologija neravenstva. Teorija I realnost. Nats. issled. un-t «Vysshaja shkola ekonomiki». Moscow: Izd. Dom Vysshej shkoly ekonomiki. 2012. Print.

УДК 94(477.54) «18/19»:[2-725:316.362]

Соціальний статус та юридичне становище провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії у XIX – на початку XX ст. / Є. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія:

Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. –
Бібліогр.: 15 назв. – ISSN 2079-0813.

У статті, на основі широкого кола джерел, зроблено спробу проаналізувати відповідність юридично задекларованого та реально існуючого соціального статусу провінційного парафіяльного духовенства Російської імперії в XIX – на початку XX ст. Головна увага приділяється різним аспектам соціального та економічного становища православних священнослужителів. Поняття «соціальний статус» інтерпретується як місце, що дає індивіду можливість впливати на суспільство і отримувати через це привілейовані позиції під час розподілу матеріальних благ. Автор звертає увагу на невідповідність реального та номінального соціального статусу парафіяльного духовенства.

Ключові слова: духовенство, родина священника, юридичне становище, соціальний статус, суспільна роль.

УДК 94(477.54) «18/19»:[2-725:316.362]

Социальный статус и юридическое положение провинциального приходского духовенства Российской империи в XIX – начале XX вв. / Е. Ю. Захарченко // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ», 2014. – № 54 (1096). – С. 55-61. – Бібліогр.: 16 назв. – ISSN 2079-0813.

В статье представлена попытка проанализировать соответствие юридически задекларированного и реально сложившегося социального статуса провинциального приходского духовенства Российской империи в XIX – начале XX в. Основное внимание уделяется разным аспектам социального и экономического положения православных священнослужителей. Понятие «социальный статус» интерпретируется как место, которое дает индивиду возможность влиять на общество и получать по средству этого привилегированные позиции в процессе распределения материальных благ. Автор обращает внимание на несоответствие реального и номинального социального статуса приходского духовенства.

Ключевые слова: духовенство, семья священника, юридическое положение, социальный статус, общественная роль.

Social status and legal position of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the 19th – early 20th century / E. Zakharchenko // Bulletin of NTU «KhPI». Series: Actual Problems of the History of Ukraine. – Kharkiv: NTU «KhPI», 2014. – № 54 (1096). – S. 55-61. – Bibliogr.: 15. – ISSN 2079-0813.

The article represents an attempt to analyze the correspondence between the legally declared and actually existing social status of the provincial parish clergy of the Russian Empire in the nineteenth - early twentieth century. The author pays attention to the division of the scope of application of the notion «social status» from the point of view of different contexts of life of the parish clergy. A great social mission was put on the parish clergy, which defined its important social status. Main attention is paid to various aspects of social and economic situation of Orthodox priests. The notion "social status" is interpreted as a place that gives an individual an opportunity to influence the society and obtain privileged positions during the distribution of material values. However, this social status wasn't underpinned by appropriate financial status and didn't give the clergy an opportunity to join the redistribution of material welfare in the society.

Keywords: the clergy, the family priest, legal position, social status, social role.